

بسم الله الرحمن الرحيم

25.0

۵۹۵

۱

۳۱۳

سجّان

تاریخ کتابت و قرائات

قرآن کریم

دکتر محسن رجبی قدسی

تابستان ۱۳۹۸

درسمان دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

رجبی قدسی، محسن، ۱۳۵۰ -

تاریخ کتابت و قرائات قرآن کریم / محسن رجبی قدسی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.

سیزده، ۲۹۸ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۸۲: قرآن پژوهی: ۵۸)

ISBN: 978-600-298-248-3

بها: ۳۱۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۲۶۱] - ۲۸۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. قرآن -- تلاوت -- تاریخ. ۲. Qur'an -- Reading -- History. ۳. قرآن -- جمع و گردآوری.

۴. Qur'an -- Collection. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷/۱۵۱

BP۷۵/۳۲۲۱۳۷

۵۵۴۲۰۷۲

شماره کتابشناسی ملی

تاریخ کتابت و قرائات قرآن کریم

مؤلف: دکتر محسن رجبی قدسی (عضو هیئت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم)

ناظر: دکتر محمدرضا ستوده نیا

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۳۱۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نامبر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اسلامی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره» بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع اصلی درس تاریخ کتابت و قرانات قرآن کریم (که پیش از این با عنوان تاریخ قرآن ارائه می شد) برای دانشجویان رشته های الهیات و معارف اسلامی، علوم قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی فراهم آمده است که البته دیگر علاقه مندان به این زمینه تحقیقی نیز می توانند از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، دکتر محسن رجبی قدسی و نیز از ناظر محترم دکتر محمدرضا ستوده نیا سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده سازی و انتشار این اثر نقش داشته اند؛ سپاسگزاری می شود.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۷	تعریف مفاهیم باید
۷	۱. قرآن
۸	۲. قرائت
۸	۳. تلاوت
۹	۴. کتابت
۱۰	۵. خط

درس اول: ابلاغ و آموزش قرآن در سیره نبوی

۱۱	ابلاغ قرآن در مکه
۱۴	ابلاغ قرآن در مدینه
۱۶	إقراء (تعلیم قرآن)
۱۸	قلب انسان، جایگاه شایسته قرآن
۱۹	○ خلاصه درس
۱۹	○ پرسش
۱۹	○ پژوهش

درس دوم: ترویج قرآن در عهد نبوی

۲۱	تعلیم و تَعْلُم هم‌زمان
۲۲	ترویج قرآن در نماز و مسجد

۲۶	گسترش قرائت قرآن در بیرون از مدینه
۲۶	اصلاح غیرمستقیم اشتباه‌ها
۲۸	عرضه قرائت
۲۹	○ خلاصه درس
۳۰	○ پرسش
۳۰	○ پژوهش

درس سوم: کاتبان وحی و ابزار کتابت قرآن در عصر نزول

۳۱	ابزار کتابت قرآن در عصر نزول
۳۵	خانواده خطوط سامی
۴۰	کاتبان وحی
۴۲	تشویق به نوشتن قرآن و خواندن از روی مصحف
۴۵	○ خلاصه درس
۴۵	○ پرسش
۴۵	○ پژوهش

درس چهارم: جمع و تدوین قرآن کریم با تعلیم و نظارت پیامبر اکرم

۴۹	کیفیت نزول سوره‌ها و شیوه جمع و تدوین آنها
۴۹	الف) سوره‌های یکپارچه
	ب) سوره‌هایی که واحدهای موضوعی آنها در پی هم نازل می‌شدند بی آنکه آیاتی از سوره‌های دیگر در میان آنها نازل شود
۵۰	ج) سوره‌های تألیفی
۵۲	دلایل جمع و تدوین قرآن در عهد نبوی
۵۹	مصحف حضرت علی (علیه السلام)
۶۶	○ خلاصه درس
۶۶	○ پرسش
۶۷	○ پژوهش

درس پنجم: نزول قرآن بر هفت حرف و پیدایش قرائات

۷۰	پیامبر اکرم و تحسین قرائت‌های صحابه
۷۳	واکاوی حدیث «نزول قرآن بر هفت حرف»

۷۳	۱. بخش توصیفی.....
۷۴	معنای «حرف».....
۷۵	جایگاه حرف «عَلِی».....
۷۶	۲. بخش دستوری.....
۷۷	هفت حرف اصلی زبان قرآن.....
۷۹	زمینه‌های صدور حدیث «نزل قرآن بر هفت حرف».....
۷۹	۱. اختلاف لهجه و زبان انسان‌ها.....
۸۴	۲. آسان‌سازی قرائت قرآن و بستن راه هرگونه سخت‌گیری.....
۸۷	۳. تبیین هدف آموزش قرآن (= آموزش زبان قرآن).....
۸۷	○ خلاصه درس.....
۸۸	○ پرسش.....
۸۸	○ پژوهش.....

درس ششم: فراگیری زبان قرآن با گسترش تصریف کلمات، آیات و سوره‌های آن

۸۹	زبان قرآن: عربی مبین.....
۹۱	اسلوب تصریفی زبان قرآن.....
۹۴	۱. نمونه‌هایی از تصریف و جایگزینی کلمات.....
۹۷	۲. نمونه‌هایی از تصریف آیه‌ای.....
۹۷	۳. نمونه‌هایی از تصریف سوره‌ای.....
۱۰۰	معیار درستی قرائت‌های تصریفی.....
۱۰۵	○ خلاصه درس.....
۱۰۵	○ پرسش.....
۱۰۵	○ پژوهش.....

درس هفتم: گردآوری قرائت‌های تصریفی پیامبر اکرم ﷺ

۱۰۷	جمع قرآن در زمان ابوبکر.....
۱۰۹	شیوه‌های رفع تعارض خبر جمع قرآن در زمان ابوبکر با روایات جمع قرآن در عهد نبوی.....
۱۱۱	بازخوانی خبر جمع قرآن در زمان ابوبکر با روایت نزول قرآن بر هفت حرف.....
۱۱۴	هدف ابوبکر از جمع‌آوری قرائت‌های تصریفی پیامبر ﷺ.....
۱۱۶	سرنوشت صُحُف گردآوری شده در زمان ابوبکر.....
۱۱۸	جمع قرآن در زمان عمر بن خطاب.....
۱۲۰	○ خلاصه درس.....

- پرسش ۱۲۰
- پژوهش ۱۲۰

درس هشتم: انحصار قرائت‌های قرآنی در محدوده رسم الخط

- جمع قرآن در زمان عثمان ۱۲۳
- تعداد مصاحف امام ۱۲۶
- موضع صحابه در برابر اقدام عثمان ۱۲۷
- منظور از جمع قرآن در زمان عثمان ۱۳۱
- امامیه و مصحف امام ۱۳۴
- مبارزه حجاج با قرائت‌های تصریفی و تفسیری ۱۳۶
- خلاصه درس ۱۳۸
- پرسش ۱۳۹
- پژوهش ۱۳۹

درس نهم: تثبیت قرائات هفت گانه

- معیارهای قرائت صحیح ۱۴۱
- ابن مجاهد و تألیف السبعة فی القراءات ۱۴۳
- محاکمه ابن مقسم و ابن شنبوذ ۱۴۴
- جدول قاریان هفت گانه و دو راوی معروف آنان ۱۴۶
- اصول و فروع قرائات ۱۴۷
- میزان اختلاف قرائات هفت گانه ۱۴۸
- عوامل اختلاف قرائات ۱۴۸
- خلاصه درس ۱۵۰
- پرسش ۱۵۰
- پژوهش ۱۵۱

درس دهم: نزول واحد و قرائت واحد قرآن

- سبعة احرف و هفت قرائت ۱۵۳
- قرائت «ناس» ۱۵۶
۱. قرائت عاصم به روایت حفص ۱۵۸
- بررسی و نقد الف ۱۶۲

۱۶۳	 بررسی و نقد ب
۱۶۷	 ۲. قرائت رایج در میان مردم
۱۶۸	 ۳. قدر مشترک قرائات مشهور
۱۶۸	 ○ خلاصه درس
۱۶۹	 ○ پرسش
۱۶۹	 ○ پژوهش

درس یازدهم: خط کوفی و واج‌های زبان قرآن

۱۷۱	 خط کوفی
۱۷۴	 تناسب و هماهنگی خط کوفی با زبان قرآن
۱۷۶	 جدول حروف الفبای خط کوفی
۱۷۶	 دیگر خطوط به کار رفته در کتابت قرآن
۱۷۸	 عوامل جایگزینی خط نسخ در کتابت قرآن
۱۸۰	 واج‌های زبان قرآن
۱۸۱	 ۱. صامت‌ها (همخوان‌ها)
۱۸۳	 ۲. مصوت‌ها (واکه‌ها/ حرکات)
۱۸۳	 ○ خلاصه درس
۱۸۴	 ○ پرسش
۱۸۴	 ○ پژوهش

درس دوازدهم: قواعد رسم المصحف (آب‌نگارش قرآن)

۱۸۵	 رسم المصحف
۱۸۹	 نگارش همزه
۱۹۱	 نگارش تای تأنیث
۱۹۲	 نگارش مصوت‌های کشیده
۱۹۲	 ۱. مصوت کشیده / ا / (فتحه بلند / الف مدی)
۱۹۲	 ۲. مصوت کشیده / ی / (کسره بلند / یاء مدی)
۱۹۲	 ۳. مصوت کشیده / و / (ضمه بلند / واو مدی)
۱۹۳	 دلیل تفاوت صورت نوشتاری برخی کلمات قرآن با صورت گفتاری آنها
۱۹۳	 ۱. کم‌سواد کاتبان وحی، ضعف خط و ابتدائی بودن آن
۱۹۵	 ۲. تحمّل قرائات
۱۹۶	 ۳. حفظ سنت‌های نگارشی خط عربی متقدم همگام با اصلاح و تغییر تدریجی آنها

۱۹۸	 ۴. اختلاف رسم المصحف به سبب اختلاف معنا
۱۹۹	 توقیفی بودن رسم المصحف
۲۰۲	 ○ خلاصه درس
۲۰۲	 ○ پرسش
۲۰۳	 ○ پژوهش

درس سیزدهم: تغییر خط و رسم الخط قرآن

۲۰۵	 ۱. ممنوع بودن تغییر رسم الخط قرآن
۲۰۷	 ۲. جواز تغییر رسم الخط قرآن
۲۱۱	 بررسی و نقد استدلال‌های قائلان به جواز تغییر رسم الخط
۲۱۱	 ۱. «ای» ناظر به سواد یا بی سواد یا پیامبر اکرم ﷺ نیست
۲۱۴	 ۲. املا و تعلیم حرف به حرف پیامبر اکرم به کاتبان وحی
۲۱۵	 ۳. تأکید بر کسایت «التابوت» مطابق زبان قرآن: عربی مبین
۲۱۵	 ۴. «لحن» به معنای ختمای کاتبان نیست
۲۲۰	 ۵. غفلت از هدف آموزش قرآن در سیره نبوی، مهم‌ترین کاستی دیدگاه قائلان به تغییر رسم المصحف
۲۲۱	 ○ خلاصه درس
۲۲۱	 ○ پرسش
۲۲۲	 ○ پژوهش

درس چهاردهم: ضبط المصحف

۲۲۴	 ۱. نشان دادن مصوّت‌های کوتاه با نقطه‌های گرد
۲۲۶	 ۲. نشان دادن مصوّت‌های کوتاه، با الف، واو و یای کوچک
۲۲۶	 ۳. نشان دادن مصوّت‌های کوتاه با ءِ
۲۲۹	 إعجام (نقطه‌گذاری حروف)
۲۳۵	 دیدگاه علما درباره ضبط المصحف
۲۳۶	 ○ خلاصه درس
۲۳۷	 ○ پرسش
۲۳۷	 ○ پژوهش

درس پانزدهم: آداب کتابت قرآن و تهیه مصحف

۱. نوشتن با رنگ سیاه بر روی صفحه سفید و پرهیز از تزیین صفحه ۲۳۹
۲. تبیین کامل حروف و کلمات ۲۳۹
۳. رعایت فاصله لازم میان کلمات و سطرها ۲۴۰
۴. درشت‌نویسی ۲۴۰
۵. تجرید قرآن از غیر قرآن ۲۴۱
- پیشنهاد ۲۴۶
- خلاصه درس ۲۴۷
- پرسش ۲۴۷
- پژوهش ۲۴۷

درس شانزدهم: مصاحف چاپی مشهور جهان اسلام

۱. مصحف شبه قاره هند ۲۴۹
۲. مصحف سلطانی (به خط خافیه عثمانی) ۲۵۱
۳. مصحف امیری (مصری، قاهره) ۲۵۲
۴. مصحف مدینه منوره (به خط عثمانی طه) ۲۵۳
۵. مصحف مغربی ۲۵۴
۶. مصحف مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران (کم علامت) ۲۵۷
- خلاصه درس ۲۵۹
- پرسش ۲۵۹
- پژوهش ۲۵۹

منابع و مآخذ

- الف) قرآن‌ها ۲۶۱
- ب) کتاب‌ها ۲۶۱
- ج) مقاله‌ها ۲۷۰
- د) کارگاه‌ها ۲۸۱

نمایه‌ها

- نمایه آیات ۲۸۳
- نمایه روایات ۲۹۰
- نمایه اصطلاحات ۲۹۴

پیشگفتار

از زمان تأسیس گروه علوم قرآن و حدیث در دانشکده علوم معقول و منقول دانشگاه مشهد در سال ۱۳۴۶ و رشته «فرهنگ عربی و رابطه آن با علوم قرآنی» (۱۳۵۲ش) در دانشگاه تهران - که در سال ۱۳۶۲، به رشته علوم قرآن و حدیث تغییر نام یافت - تاکنون، درس تاریخ قرآن به ارزش دو واحد در دوره کارشناسی برای آشنایی با شیوه کتابت و جمع و تدوین قرآن و شناخت قاریان و قرائت آنان ارائه می‌شد که به دو دلیل محتوا با عنوان هماهنگ نبود؛ یکی، آنکه در ذیل آن مباحثی همچون وحی، اسباب نزول و معرفی ترجمه‌های قرآن کریم نیز مطرح می‌شدند که با دیگر درس‌های رشته همپوشانی داشتند؛ دو دیگر، اینکه محتوای درس، چشم‌اندازی پویا و زایا، و فراگیر و کاربردی را چنان که شایسته و بایسته کلام الهی است، نمایان نمی‌کرد و آنچه در عمل تدریس می‌شد، بخش بسیار اندکی از اهداف بلند تاریخ قرآن را در یک طراحی دقیق و همه‌جانبه تأمین می‌کرد؛ زیرا درس تاریخ قرآن افزون بر اینکه باید بتواند تحقیقات و مطالعات مرتبط با پدیداری و شکل‌گیری، و مانایی و جاودانگی قرآن کریم را سازخوانی و واکاوی کند، سازماندهی است که نقش و جایگاه بی‌بدیل و بی‌نظیری را که قرآن کریم در سعادت بشر و عرصه‌های گوناگون زندگی فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی او و بیان‌گذاری و رشد و توسعه علوم و فنون مختلف داشته و دارد، تبیین و تحلیل کند تا با تکیه بر آن دوران‌مداری و جهان‌داری قرآن عظیم در طول بیش از چهارده قرن و تا پایان عمر جهان، مشخص باشد.

اصطلاح «تاریخ قرآن» را نخستین بار مستشرق آلمانی، تنودور نولدکه در سال ۱۸۶۰م، به کار برد. پس از او گرچه خاورشناسانی همچون ریچارد بل، رئیس بلاشیر و جان برتن درباره شکل‌گیری متن قرآن به مطالعه و تألیف روی آوردند، ولی آثار خود را تاریخ قرآن نام نهادند.

در جهان اسلام، گویا نخستین بار موسی جاراالله ترکستانی کتاب تاریخ القرآن والمصاحف را در سال ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م، منتشر کرد. با تألیف کتاب تاریخ القرآن ابوعبدالله زنجانی در سال ۱۳۵۴ق/۱۹۳۵م، اصطلاح «تاریخ قرآن» در میان مسلمانان رواج یافت؛ چنان که هم‌اکنون — به‌رغم آنکه عالمان و مفسران بزرگ معاصر، علامه طباطبائی و استاد محمدعزّه درّوزه، عنوان تاریخ قرآن را برای مباحث مرتبط با جمع و تدوین قرآن هرگز به‌کار نبرده‌اند — بیش از ۲۵ کتاب تاریخ قرآن به زبان عربی و بیش از پنج تاریخ قرآن به زبان فارسی در دسترس‌اند.

به دلایل یاد شده، در بازنگری درس‌های رشته علوم قرآن و حدیث در مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور، در سال ۱۳۹۵، به‌جای «تاریخ قرآن»، عنوان «تاریخ کتابت و قرائت قرآن کریم» پیشنهاد شد و به تصویب رسید و کتاب پیش‌رو برای دانشجویان گرامی رشته علوم قرآن و حدیث تدوین و تألیف شد. مهم‌ترین ویژگی این کتاب — مانند دیگر اثر نویسنده با نام آیین قرائت و کتابت قرآن کریم در سیره نبوی (بوستان کتاب، ۱۳۸۹) — تحلیل مباحث کتابت و قرائت قرآن کریم براساس نظریه «آموزش زبان قرآن» در آموزه‌های سیره نبوی است که بیش از سه دهه از عمر مبارک آن می‌گذرد.

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي انزل الينا الكتاب مُفَصَّلًا وَتَمَّتْ كَلِمَتُهُ صِدْقًا وَعَدْلًا، لَا مَبْدَلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ؛ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ، خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَرَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ؛ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ الطَّاهِرِينَ الْمُطَهَّرِينَ وَأَصْحَابِهِ الْمُنْتَجِبِينَ.

«نزل قرآن» گویای سرفصلی است که خواه ناخواه نشان دهنده سه مرحله است: مرحله نزد خدا بودن قرآن، قبل از نزول؛ مرحله نزول و مرحله پس از نزول قرآن. بررسی آیات آغازین سوره‌ها - که بیشتر ناظر به بیان چگونگی نزول قرآن و اوصاف آن هستند - نشان می‌دهد که قرآن قبل از نزول، نزد خداوند رحمان، در «ام الكتاب»، «لوح محفوظ» یا «کتاب مکنون»، دارای اوصافی چون «کتاب مبین» بوده است:

«حَمْدٌ * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ * إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ * وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلَى حَكِيمٍ» (زخرف، ۱-۴). «کتاب مبین» نزد خدا، «علی» است، یعنی بلندمرتبه و والا منزلت است، به گونه‌ای که عقل‌ها توان درک و دریافت مستقیم آن را ندارند و «حکیم» است یعنی محکم و یکپارچه و حقیقتی به هم پیوسته است و به کلمات و عبارات قابل فهم و تعقل برای انسان‌ها تفصیل نیافته است. به دیگر سخن، قرآن پیش از نزول در حالت ام الكتاب است که وصف «لَعَلَى حَكِيمٍ» را دارد، شبیه الفاظ و عبارات (بشری) نیست که امکان قرائت و تلاوت داشته باشد. بنابراین، خداوند حکیم، «کتاب مبین» را در مرحله نزول، به الفاظ و عباراتی روشن و واضح (عَرَبِيًّا) تبدیل کرد (جَعَلْنَاهُ) و آن را «خواندنی» و «خوانا» گردانید (قُرْآنًا) تا امکان قرائت، تلاوت، تعقل و تعلّم داشته باشد (لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ). در غیر این صورت، دریافت و درک کتاب مبین، فقط مختص رسول خدا ﷺ می‌شد؛ چراکه وحی و تعلیم آن، به ایشان

اختصاص داشت. در میان عالمیان، از ازل تا ابد، فقط قلب مبارک پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ظرفیت و توانایی پذیرش یکباره کتاب مبین و قرآن عربی مبین را به صورت کامل و یکپارچه داشت. در روایات، این مسئله با تعبیرهای گوناگونی بیان شده است، رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرمایند: «أَلَا وَاتَى أَوْتَيْتُ الْكِتَابَ (الْقُرْآنَ) وَ مِثْلَهُ مَعَهُ».^۱ از امام علی علیه السلام نیز روایت شده است: «هُوَ [الْقُرْآنُ] كَلَامُ اللَّهِ وَتَأْوِيلُهُ لَا يَشِبُّهُ كَلَامُ الْبَشَرِ».^۲

تفصیل «کتاب مبین» به «قرآن عربی مبین» در شب قدر و در مرحله نزول انجام گرفت؛ در شبی مبارک که اجزای هر امر حکیم و سر بسته ای در آن شب از یکدیگر متمایز و جدا می گردند: «حَمْدٌ * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ * إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ ... فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ» (دخان، ۳-۴). در آیه نخست سوره هود نیز می خوانیم: «الرَّكِتَابِ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ»، لفظ «ثُمَّ» نشانگر مرحله تفصیل آیات و سوره های کتاب مبین به آیات و سوره های قرآن عربی مبین است. پس آیات و سوره های «قرآن عربی مبین»، متناظر و مشابه آیات و سوره های «کتاب مبین» در «أُمُّ الْكِتَابِ» هستند و این دو، تنها در وصف تفاوت دارند: آنجا دارای وصف «حکیم و احکام» اند و اینجا دارای وصف «تفصیل»، و این تغییر وضعیت را خداوند حکیم خبیر، با علم و آگاهی انجام داد: «فَصَّلَّنَاهُ عَلَى عِلْمٍ» (اعراف، ۵۲) تا این قرآن مفصل، با إقراء و قرائت تدریجی و پیوسته، در قلب انسان ها قرار گیرد.

امام صادق علیه السلام فرموده است: «خداوند، کل قرآن را در ماه رمضان [در شب قدر] به پیامبر اکرم عطا کرد، ولی آن حضرت بدون اذن الهی، قرآن را ابلاغ نمی کرد. با هبوط جبرئیل و ابلاغ وحی الهی، ایشان آن مقدار از آیاتی را که مأمور به تبلیغ آن می شد، به مردم ابلاغ می کرد که همگام و هم زمان با رویدادها و مناسبت هایی بوده که شایستگی خطاب و ابلاغ را داشته اند؛ چنان که آیه «لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ» ناظر به همین مسئله است».^۳ بنابراین، همه گزارش ها و روایاتی که بر پایه آنها نقل شده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله هنگام دریافت وحی الهی دچار تب و لرز می شد و احساس سنگینی می کرد و گاهی از خود بی خود می شد، یا از ترس فراموشی آنها را بلندتند تکرار می کرد و خداوند با آیه «لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ» (قیامت، ۱۶) ایشان را از این عمل نهی می فرمود، همه مردود و نادرست اند؛ زیرا در نزول دفعی که خداوند بدون هیچ گونه

۲. صدوق، التوحید، ص ۲۶۴.

۱. ابوداود، سنن، ج ۴، ص ۲۰۰، ح ۴۶۰۴.

۳. مجلسی، بحارالانوار، ج ۸۹، ص ۳۸.

واسطه‌ای (حتی جبرئیل) قرآن را بر رسول مکرّمش إقراء و تعلیم و تنزیل فرمود: «وَإِنَّكَ لَتَلَقَّی الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ» (نمل، ۶)، آن حضرت در کمال آگاهی و بدون هیچ گونه اضطراب و نگرانی، قرآن مبین را دریافت کرد: «فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ * مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ ... مَا زَاغَ الْبَصَرُ * مَا طَغَىٰ» (نجم، ۱۰-۱۱ و ۱۷).

پیامبر اکرم ﷺ همگام با تنزیل و ابلاغ تدریجی آیات قرآن، نظام احسن آموزش آن را همراه با تبیین اصول و اسلوب آموزش و عینیت بخشیدن به روش‌ها و شیوه‌های عملی آن، پی‌ریزی، تثبیت و ترویج کرد تا قرائت و کتابت قرآن کریم هم‌زمان و موازی با هم، بنیان‌گذاری شود و همه انسان‌ها در همه زبان‌ها و مکان‌ها و با همه تنوع و گوناگونی زبان‌ها، لهجه‌ها، نژادها، فرهنگ‌ها و طبقات‌ها، به آسان‌ترین روش و روان‌ترین شیوه بتوانند قرآن را بیاموزند و آن را فراگیرند.

ترغیب به قرآن به جای تحمیل آن، قرائت ساده و آسان، اصلاح غیرمستقیم اشتباه‌های قرآن‌آموز، تکرار و استمرار إقراء و قرائت در حضور مسلمانان، تعلیم و تعلّم هم‌زمان، سازماندهی و تقسیم قرآن به آیه، سوره، واحدهای موضوعی (رکوعات) و حزب، آسان‌سازی آموزش، تکرار و مداومت (به‌کارگیری اموحته‌ها) در نماز، آموزش به دیگران و مدارس قرآن، عرضه قرائت، تشویق به کتابت قرآن و خواندن از روی مصحف و عرضه مصحف برای رفع کاستی‌ها و افزوده‌های احتمالی از عوامل مهم ترویج و تثبیت قرائت قرآن در سیره نبوی‌اند.

رسول خدا ﷺ هم‌زمان و موازی با ابلاغ، آموزش و ترویج تدریجی قرآن کریم، نسبت به کتابت و تثبیت متن قرآن اهتمام فراوانی داشتند، به گونه‌ای که همه علمای اسلامی درباره نگارش کلّ قرآن در عهد رسالت آن حضرت یک سخن‌اند. بر پایه آموزه‌های نبوی در نظام آموزش قرآن، مسلمانان نیز، پس از یادگیری شفاهی قرآن به نوشتن آن تشویق و ترغیب می‌شدند تا از آن پس، بر تلاوت و قرائت خویش با نگاه به متن مکتوب قرآن (مصحف) مداومت داشته باشند. مسلمانان برای جلوگیری از هرگونه خطا و پریشانی در متن مکتوب قرآن، «قرانت» و «مصحف» خویش را بر معلمان و مقرران قرآن یا مصاحف آنان عرضه می‌کردند.

بدین‌سان، قرائت و کتابت قرآن، پشتیبان و حافظ یکدیگر و موجب حفظ اصالت قرآن شدند. در پایان با استقبال از پیشنهادها و نقدهای سازنده خوانندگان گرامی، از استاد فرزانه‌ام جناب آقای دکتر محمدعلی لسانی فشارکی، برادر فرهیخته‌ام جناب آقای دکتر محمدرضا ستوده‌نیا و

همکار ارجمندم سرکار خانم دکتر الهه شاه‌پسند صمیمانه سپاسگزارم و این اثر را به مادرم تقدیم می‌کنم که با تلاوت‌های آسان و دلنوازش، به‌ویژه در سحرگاهان و شامگاهان، جان و قلبم را به «صدای سخن دوست» که در «این گنبد دَوّار طنین‌انداز است»، پیوند می‌داد و آرامش می‌بخشید. رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا: غُفْرَانِكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ.

محسن رجبی قدسی

استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشکده تربیت مدرس قرآن مشهد مقدس

۷ دی ۱۳۹۷ش / ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۴۴۰ق

rajabi@quran.ac.ir